

Rapport

Digitale disconnectie

Kaders om radicalisering en polarisatie beter te begrijpen

Marjan Verplancke
Alexander Van Leuven
Christophe Busch

Hannah Arendt Instituut

“For the world is not humane just because it is made by human beings, and it does not become humane just because the human voice sounds in it, but only when it has become the object of discourse. However much we are affected by the things of the world, however deeply they may stir and stimulate us, they become human for us only when we can discuss them with our fellows. [...] We humanize what is going on in the world and in ourselves only by speaking of it, and in the course of speaking of it we learn to be human.”

Hannah Arendt – On Humanity in Dark Times: Thoughts about Lessing
(Men in Dark Times, p. 24-25)

Contact:

Marjan Verplancke
marjan.verplancke@hannah-arendt.institute
Grote Markt 21, 2800 Mechelen

Financiering:

Dit rapport werd gefinancierd door de Vlaamse minister van Binnenlands Bestuur, Bestuurszaken, Inburgering en Gelijke Kansen Bart Somers.

Foto cover:

Arthur Hunter via Unsplash.

Mechelen, 2021.

Ten geleide

Op vraag van Minister Bart Somers, Vlaams Minister voor Binnenlands Bestuur, Bestuurszaken, Inburgering en Gelijke Kansen, bereidde het Hannah Arendt Instituut in samenwerking met imec-SMIT-VUB een reeks van drie rapporten voor die inzichten en kaders biedt waarop de verdere aanpak tegen online polarisatie en vervreemding op lokaal en stedelijk niveau gestoeld kan zijn.

In het rapport *Kaders om radicalisering en polarisatie beter te begrijpen* worden verschillende denkkaders opgelijst samen met inzichten, definities en modellen om deze complexe fenomenen en onze omgang ermee beter te kaderen. Er is op dit moment veel conceptuele verwarring, bijvoorbeeld wat is nu juist extremisme en wat is polarisatie? Wanneer is het gewelddadig en is polarisatie dan altijd zo slecht?

In het rapport [Wanneer polarisatie viraal gaat. Hoe online polarisatie en vervreemding begrijpen?](#) wordt dieper ingegaan op hoe processen van radicalisering, polarisatie en vervreemding zich online uiten. Er zijn algemene tendensen, maar verschillende platformen vertonen verschillende dynamieken. Het rapport bespreekt de eigenheid van de platformen 4chan en Reddit, YouTube, en Facebook en Twitter, en hoe polarisatie en vervreemding er respectievelijk vorm krijgen.

In het rapport [Online preventie en remediëring in de praktijk: Mechelen als case](#) wordt scherp gesteld op Mechelen als stad die de voorbije jaren verschillende initiatieven nam om polarisatie tegen te gaan *offline*, maar waar de uitdaging zich ook steeds meer *online* laat voelen. Zowel de stadsdiensten als middenveldorganisaties ervaren hoe die publieke digitale ruimte steeds meer doordringt in hun dagelijkse praktijk. Via enkele lokale en Europese projecten verkennen ze nieuwe insteken om hun werking te vertalen naar een digitale context. Het rapport evalueert hoe preventied medewerkers in de praktijk binnen een stedelijke context omgaan met online polarisatie en vervreemding, en welke lessen hier uit getrokken kunnen worden.

Samenvatting

Voorliggend rapport wil beleidsmakers op regionaal, stedelijk en gemeentelijk niveau een overzicht bieden van het theoretisch kader waarbinnen het praktijkonderzoek naar digitale disconnectie gevoerd werd. Dit zijn daarbij belangrijke vaststellingen:

- Radicalisering en polarisatie worden vaak in één adem genoemd. Meestal wordt dan gefocust op het problematische aspect van beiden. Het is echter zo dat zowel radicalisering als polarisatie nodig zijn om tot maatschappelijke veranderingen te komen.
- Een radicaliseringsproces vormt eigenlijk een continuüm: van radicalisme over extremisme naar terrorisme. Vanuit dagelijkse sociale frustraties en vanuit ervaren onrecht kunnen individuen disconnecteren of vervreemden van de samenleving en haar instellingen. Zij zoeken dan hun heil in alternatieve (illegale) organisaties en komen uiteindelijk soms tot geweld. Daarbij is het cruciaal te onderlijnen dat slechts heel weinig mensen die radicaliseren, het continuüm tot die meest extreme fase doorlopen.
- Een preventieve aanpak biedt voldoende ruimte voor radicalisme; er wordt geluisterd naar frustraties en ervaren onrecht en er wordt ingezet op het reconecteren met de sociale instellingen om te voorkomen dat organisaties gericht op geweld en destructie hun plaats innemen.
- In de zoektocht naar grondoorzaken van radicalisering blijkt dat die niet zomaar aan te wijzen zijn. We kunnen een radicaliseringsproces niet beschouwen als een lineair oorzaak-gevolg proces, maar wel als een complex en circulair samenspel van verschillende oorzaken op macro- en op microniveau. In de literatuur vinden we metaforen als een piramide of een trappenhuis om die complexe processen visueel voor te stellen.
- Radicalisering wordt meestal benaderd vanuit een criminologische veiligheidsbril. In dit rapport bepleiten we om ook vanuit sociologische en antropologische invalshoek te kijken. Er valt daarom wat te zeggen voor een bijkomende focus op polarisatie, als mogelijke voedingsbodem voor een radicaliseringsproces.
- Polarisation kenmerkt zich door een uitvergroting van tegenstellingen en een inkrimping van middenposities. Ook polarisation kan een productieve zijde hebben: niet alleen maakt polarisation duidelijk waar botsende standpunten en conflicterende belangen zitten, het heeft ook vaak maatschappelijke vooruitgang of emancipatie tot gevolg. Dit soort van politieke polarisation moet ruimte en gelegenheid krijgen.
- Wanneer polarisation echter toxisch wordt en leidt tot vijandenken en morele verwerping, vormt dit wij-zij-denken een bedreiging voor het samenleven. Depolariseren is dan aangewezen.

- Wie wil depolariseren, moet inzicht hebben in hoe polarisatie werkt. Daarvoor kan ondermeer gekeken worden naar de basiswetten en de vijf rollen in polarisatie. Naast die basisinzichten zijn ook verschillende vaardigheden van belang: politieke en toxische polarisatie onderscheiden, de fase waarin de polarisatie zich bevindt identificeren, de beschikbare theorieën en handelingskaders professioneel hanteren en het geïdentificeerde scenario en de meest aangewezen aanpak aan elkaar koppelen.
- Velen van ons zijn op zoek naar afvinklijstjes om met polarisatie om te gaan. Maar die zijn er niet. Bij intermenselijk handelen kunnen we slechts zeer onvolledig voorspellen wat de gevolgen van onze daden zullen zijn. Professioneel handelen - de kritische analyse van de situatie en het continu reflecteren op de eigen praktijk - staat daarbij altijd centraal.

Deze inzichten kunnen beleidsmakers, opiniemakers en professionals uitdagen om genuanceerder naar fenomenen als radicalisering en polarisatie te kijken en wanneer ze aan de slag gaan, meer te vertrouwen op hun eigen professioneel handelen.

Inhoudsopgave

TEN GELEIDE.....	3
SAMENVATTING.....	4
INHOUDSOPGAVE	6
INLEIDING	7
1. RADICALISERING: EEN BEGRIPPENKADER	8
1.1. <i>Radicalisering: van individu tot procesbenadering.....</i>	<i>8</i>
1.2. <i>Grondoorzaken en procesmodellen van radicalisering</i>	<i>12</i>
1.3. <i>Van theorie naar beleid en praktijk</i>	<i>14</i>
1.4. <i>Radicalisering en polarisatie: een wederkerige relatie.....</i>	<i>16</i>
2. POLARISATIE: EEN BEGRIPPENKADER	17
2.1. <i>Politieke en toxische polarisatie</i>	<i>17</i>
2.2. <i>De dynamiek van polarisatie</i>	<i>18</i>
2.3. <i>Omgaan met polarisatie.....</i>	<i>20</i>
CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN	26
REFERENTIES	28

Inleiding

Radicalisering en polarisatie worden dikwijls in één adem genoemd. Ook het Vlaams actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering werd in een latere fase uitgebreid met interventies die gericht zijn op het voorkomen en bestrijden van polarisatie. Er bestaan duidelijk argumenten om deze koppeling te maken. Toch bestaat ook veel terminologische verwarring en linkt men deze processen vaak (te) snel aan mogelijk gewelddadig gedrag.

Beide processen zijn bijzonder complex en ambivalent. Ze kunnen immers - in een relatief beperkt aantal gevallen - bedreigend zijn en evolueren naar destructief denken. Finaal kan dat zelfs leiden tot gewelddadig gedrag. Tegelijk kunnen radicalisering en polarisatie verrijkend zijn voor een samenleving en zorgen voor noodzakelijke evoluties binnen de democratische rechtsstaat. De invulling en de gradatie van radicalisering en polarisatie bepalen in grote mate de uitkomst voor de samenleving. We pogen in dit eerste rapport enkele inzichten, definities en modellen mee te geven om deze complexe fenomenen en onze omgang ermee beter te kaderen.

Vooreerst moeten we opmerken dat er geen algemeen aanvaarde en gehanteerde definities of modellen zijn. Hoewel het laatste decennium veel publicaties zijn verschenen rond radicalisering en de preventie ervan, bestaat nog steeds veel onenigheid over zowel definitie, oorzaken en aanpak van zowel radicalisering als polarisatie (Noppe et al., 2010; Fadil, de Koning & Ragazzi, 2019). Een wildgroei aan theorieën en begrippenkaders maakt het niet altijd makkelijk om tot een eenduidige taal en kijk op deze fenomenen te komen. Het is daarentegen wel zo dat de recente golf van religieus geïnspireerd geweld en de toenemende dreiging van ideologisch extremisme beide thema's hoog op de politieke en maatschappelijke agenda hebben geplaatst. Op sommige momenten leek radicalisering als begrip alomtegenwoordig, zowel in de media als in *the hearts and minds* van de burgers. Die conceptuele chaos maakt het debat echter niet altijd even effectief.

Het begrip "cumulatieve radicalisering" werd initieel gebruikt in 1997 door historicus Hans Mommsen om het 12-jarig nationaalsocialistisch bewind in Duitsland te beschrijven. Mommsen typeerde het als "an escalating ruthlessness in pursuit of the extreme goals of the movement, and thus a process of cumulative radicalisation." (Mommsen, 1997, p. 82) Na 9/11 en de eerste (zelfverklaarde¹) religieus geïnspireerde aanslagen op Europese bodem in Madrid (2004) en Londen (2005) raakte de term radicalisering meer in gebruik in terrorismestudies en

¹ Thomas Frissen promoveerde recent op doctoraatsonderzoek (Frissen, 2019) dat de motieven van gewelddadige jihadi's verduidelijkt. Hoewel de jihadi's de aanslagen zelf religieus geïnspireerd noemden, toont hij aan dat dit geweld primordiaal een politiek doel heeft en de religieuze inspiratie veel minder belangrijk is. Deze verheldering is een *gamechanger* voor preventie, omdat het ons inzicht vergroot in de motivatie om te radicaliseren en de rol die uitsluiting/othering (bv. Vlamingen zijn geen moslims) en sociale vervreemding (bv. ik als moslim hoor niet bij de Vlamingen, bij Vlaamse scholen, bedrijven en jeugdbewegingen... Waar hoor ik dan wel bij?) spelen in het proces. Het vertelt ons bijgevolg meer over wat we wel en niet moeten doen in preventie van radicalisering.

Europese beleidsnota's. Naargelang er meer greep kwam op de gewelddadige uitkomsten van radicalisering verschoof de aandacht naar polarisatie als mogelijke context van radicalisering.

Wat radicalisering en polarisatie gemeen hebben is dat ze beide leiden tot binaire frames, m.n. een tweedeling in denken, (radicalisering van referentiekaders) en een tweedeling in relaties (polarisatie van groepen). Op deze wijze ontstaat een wederkerige relatie die het denken en handelen van individuen en groepen kan doen verschuiven naar extremer invullingen. Het op scherp komen te staan van zowel referentiekaders als groepen kan leiden tot negatieve beeldvorming over de anderen. Dit kan resulteren in toegenomen spanningen, conflicten, bedreigingen, racisme en discriminatie en uiteindelijk een doorgedreven vijanddenken. Deze relationeel-inhoudelijke wij-zij dynamiek versterkt de interne cohesie van de eigen groep "belonging" en vergroot de afstand tot de andere groep "othering". Kathleen Taylor spreekt in dit verband over *otherization* of "het creëren van een steeds minder overbrugbare kloof tussen Onszelf en de Anderen." (Taylor, 2010, 16) In een dreigende situatie (of in een ervaring die als dreigend ervaren wordt) zal een toxische polarisatie leiden tot een ultieme wij-zij tegenstelling. Daarbij kleeft men vijandige identiteitskenmerken op de andere. Het sociaal weefsel van een samenleving ondergaat daarbij een centrifugaal effect, dat resulteert in een totale tweedeling tussen goed versus kwaad, Übermensch versus Untermensch, Hutu versus Tutsi of communist versus fascist. De vraag stelt zich dus hoe we zo'n (r)evolutieproces vroegtijdig kunnen detecteren en desgevallend ombuigen

1. Radicalisering: een begrippenkader

1.1. Radicalisering: van individu tot procesbenadering

Het onderzoek naar de oorzaken van terrorisme of gewelddadige radicalisering is verschoven van persoonlijkheidskenmerken en levensloopanalyses naar procesbenaderingen die het evolueren naar een gewelddadige uitkomst zien als het resultaat van een complex samenspel van talloze (f)actoren. (Jaeger, et al., 1981; Koomen et al, 2016; Muller et al., 2008; Busch, 2016). Zo'n proces bestaat dan uit een sequentie van gebeurtenissen, waarbij de opeenvolgende stadia of handelingen (meestal binnen een context van conformiteit en gehoorzaamheid) onderling samenhangen en elkaar versterken. Op dat continuüm zien we als beginpunt zeer herkenbare normale sociale frustraties. In een volgende fase treedt disconnectie of vervreemding van maatschappelijke instituties op (Itten, 2019). Die instituties kunnen familie, school, werk, zorg, politie, justitie of dominante media zijn. Geweld is dan het eindpunt van het continuüm. Geradicaliseerde individuen of groepen schrijden daarbij gradueel voort, van frustraties naar disconnectie en uiteindelijk richting een steeds grotere acceptatie van geweld als legitiem middel om een (politiek) doel te bereiken. Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat slechts een minderheid van radicaliseringsprocessen tot geweld leidt. Het merendeel van de

gevallen kan en moet vroegtijdig aangepakt worden. Om de complexiteit te beperken, onderscheidt men vaak drie opeenvolgende generieke fases, nl. radicalisme, extremisme en terrorisme.

Met radicalisme bedoelt men een “ernstige onvrede met een bestaande constellatie, een beeld van mensen en instellingen die hiervoor verantwoordelijk zijn, een idee of utopie hoe het anders zou kunnen en een concept van actoren die dat kunnen bewerkstelligen.” (Buijs et al., 2008, p. 173). Het beeld van die maatschappij en haar instellingen is niet extreem of fantastisch. Het is gebaseerd op negatieve ervaringen met die instellingen op het moment dat zij er gebruik van moeten maken. Instellingen zoals familie, scholen, jeugdbewegingen, parlement, UNIA, VDAB zijn voor veel mensen van grote waarde. Een relatief kleine groep blijft echter keer op keer in de kou staan. Dat leidt tot een vertrouwensbreuk met de instellingen en dus met de maatschappij. De persoon in kwestie kan radicale standpunten innemen in de hoop te groeien naar een ander, utopisch maatschappijbeeld. Dat is niet strafbaar, want men handelt binnen de grenzen van de wet en men hanteert de legitieme middelen van de rechtsstaat (bv. recht op vrije meningsuiting, recht op vereniging, ...). Dat is cruciaal: bij radicalisme blijft men binnen de grenzen van de wet.

Het politiek proces om de democratische samenleving te laten evolueren stelt als voorwaarde dat radicalisme voldoende ruimte krijgt. Emancipatie is niet mogelijk zonder kansen om van uitdagingen als racisme, genderongelijkheid, global warming te thematiseren ... en daar ook radicaal andere meningen en acties aan te verbinden. Jongeren die sociaal vervreemden, grijpen naar radicaal gedrag. Ze tonen daarmee heel duidelijk dat ze een probleem hebben en daarvoor de maatschappelijke ondersteuning missen. Dat is ‘normaal’ (ook al worden het begrip radicaal en zijn afgeleiden vaak niet meer als ‘normaal’ aangevoeld²). In zijn pleidooi voor *Reradicaliseren: Ronselen voor een betere wereld* vat Stijn Sieckelinck dit tekort samen als “een drievoudig gebrek aan verankering, verbinding en verbetering.” (Sieckelinck, 2017, p. 233) Een democratische rechtsstaat waar de ruimte om radicale standpunten in te nemen krimpt, verzwakt ook zelf als rechtsstaat. Tegelijk ontkennen we niet dat deze eerste fase het mistige voortraject kan zijn van een verglijding richting extremisme.

Extremisme wordt beschreven als “uiteenlopende opvattingen en gedragingen die gekenmerkt worden door afwijzing van de democratische constitutionele staat, democratische procedures en democratische waarden.” (Buijs et al., 2008, p. 171) Extremisme verwerpt het samenlevingsmodel als zodanig, en door een toont een toenemende bereidheid om desnoods via gewelddadige acties tot verandering te komen. Waar men bij radicalisme wil evolueren binnen de grenzen van de wet, wil men bij extremisme via gewelddadige revolutie een andere orde bereiken. Dat is niet ‘normaal’. Extremisten laten zich kenmerken door een verharding van het denken. Volgens Alex Schmid neigen ze meer naar “gesloten geesten, die een vereenvoudigde en monocausale interpretatie geven aan de wereld.” (Schmid, 2011, p. 86) Ze reageren vaak vanuit de binaire stelling/positie dat

² Veel politieke partijen hadden tot vijf jaar geleden nog het woord radicaal in hun statuten staan.

je ofwel vóór (een deel van de oplossing) ofwel tegen (een deel van het probleem) bent. Vaak terugkerende kenmerken van extremisten zijn volgens Schmid (2013):

1. Anti-constitutioneel, anti-democratisch, anti-pluralistisch, autoritair
2. Fanatiek, intolerante, compromisloos, vastberaden zwart-wit denken
3. Het verwerpen van de rechtsstaat met behoud van een 'doel rechtvaardigt het middel'- filosofie
4. Gebruik van geweld / geweld boven overreding
5. Uniformiteit over diversiteit
6. Collectieve doelen boven individuele vrijheid
7. Bevel boven dialoog
8. Sterke nadruk op ideologie

Het is duidelijk dat extremisten de grenzen van het wettelijk kader overschreden hebben. Geweld wordt een optie, waardoor sommige auteurs spreken van gewelddadig extremisme.

Andere kiezen voor de term 'terrorisme' zodra men geweld hanteert. Tot op vandaag is er geen duidelijke juridisch aanvaarde definitie van terrorisme. Veel pogingen (zelfs door de Verenigde Naties) om een definitie vast te leggen zoals die bestaat in de genocideconventie, draaiden op niets uit. Dat komt natuurlijk door het politieke karakter van terrorisme. Klassiek is het adagium "wie voor de ene een terrorist is, is voor de andere een vrijheidsstrijder." Ook de erkenning en labeling van terroristische organisaties verschilt van land tot land. Dit hangt af van hoe men het doel (waartoe men geweld inzet) definieert en/of (de)legitimeert. Deze politieke appreciatie van het inzetten van terreur, wat men soms "propaganda door de (gewelds)daad" noemt, maakt dat er een berg aan verschillende academische en juridische definities van terrorisme bestaat. Alex Schmid noteert er meer dan 250, maar licht uit deze berg aan definities ook de constitutieve onderdelen. In zijn woorden verwijst terrorisme "on the one hand, to a doctrine about the presumed effectiveness of a special form or tactic of fear-generating, coercive political violence and, on the other hand, to a conspiratorial practice of calculated, demonstrative, direct violent action without legal or moral restraints, targeting mainly civilians and non-combatants, performed for its propagandistic and psychological effects on various audiences and conflict parties." (Schmid, 2013, p. 86)

Vanuit een vergelijkende studie over radicalisering en identiteit bij radicale rechtse jongeren en moslimjongeren komt Amy-Jane Gielen wel tot onderstaande definitie van radicalisering. Wij hanteren die ook in deze studie:

"Radicalisering kan worden gezien als het proces van toenemend radicalisme bij een persoon of groep, waarbij de bereidheid groeit om zelf dergelijk diep ingrijpende veranderingen van de samenleving en de democratische rechtsorde (eventueel op ondemocratische wijze) na te streven en/of te ondersteunen, dan wel anderen daartoe aan te zetten. Radicalisering is een **langdurig** proces, omdat het doorsnijden van banden met de gevestigde samenleving kost. Het is **gelaagd** in de zin dat het groepen, generaties, geestesverwanten en individuen kan

betreffen. Het is eveneens **veelvormig** vanwege de verschillende dimensies: politiek, religieus en sociaal-cultureel.” (Gielen, 2008, p. 14)

Een radicaliseringsproces (van radicalisme over extremisme tot terrorisme) kan men dan ook beschouwen als een individueel en collectief proces dat onderhevig is aan polariserende dynamieken die gangbare praktijken als dialoog, meerstemmigheid, compromis, tolerantie bemoeilijken of zelfs onmogelijk maken. Geleidelijk ontstaat er een binaire framing, en een groeiend engagement om via confrontatie door middel van druk, dwang en geweld het eigen denk- en handelingskader op te leggen en afstand te nemen van alles dat niet in het eigen denken past. (Schmid, 2013) Om de rol van preventie in een radicaliseringsproces te bepalen is het belangrijk vooral naar de sociale vervreemding of disconnectie te kijken en een effectieve aanpak te voorzien, waarbij de verbinding tussen sociale instituties (en de concrete deelsystemen) wordt versterkt. Deze aanpak moet vermijden dat eender welke illegale organisatie de functie van die instituties gaat overnemen (Ilan & Sandberg, 2019; Van Leuven, 2017; Wacquant, 2008). Sociologisch gezien is dat niet enkel de essentie, maar ook een positie waar beleid en praktijk aangrijpingspunten hebben. We moeten dus verder kijken dan het zogeheten jasje van radicalisering³ waarbij de onderliggende problematieken ondergesneeuwd raken door perceptie van of uitingen van extremisme. Dat belet helemaal niet dat in sommige gevallen/situaties agogisch-theologische begeleiding noodzakelijk kan zijn. Maar hersocialisatie of herconnectie met sociale instituties is in elk geval nodig (Van Leuven, 2017). Sociale vervreemding maakt immers ruimte voor een alternatieve ideologische socialisatie (referentiekader). Daarbij schuift men steeds verder in de richting van meer radicale en ultiem extremistische posities, weg van mainstream of status-quo positioneringen. Die situatie kan leiden tot een dichotoom wereldbeeld van vrienden en vijanden, waarbij de bestaande politieke constellatie niet langer als legitiem wordt beschouwd en men streeft naar en mobiliseert voor een nieuwe politieke orde.

Adolescenten en jongvolwassenen vormen een groep die bijzonder gevoelig is voor radicaliseringsprocessen. Dit komt hoofdzakelijk doordat jongeren zowel hun wereldbeeld als groepslidmaatschappen (sociale identiteitsprocessen) net in deze fase van hun ontwikkeling vorm geven. Jongeren zijn hierdoor dus kwetsbaarder om te experimenteren met radicaler of zelfs extremistische invullingen van hun denken en relaties. Daarom beklemtoont pedagoog Stijn Sieckelincx ook het belang van deze radicale fase bij jongeren. Hij stelt daarom heel terecht dat we radicalisering bij jongeren niet onmiddellijk als een gevaarlijk en gedetermineerd proces richting geweld moeten beschouwen. De uitdaging is vaak, in een preventieve fase radicale overtuigingen te cultiveren en te kanaliseren en duidelijk te onderscheiden van processen die evolueren richting extremisme. Hij pleit er alvast voor, vroegtijdig werk te maken van re-radicaliseren binnen de wettelijke grenzen van onze rechtsstaat. (Sieckelincx, 2017)

³ Anissa Akhandaf, programmacoördinator de-radicalisering voor stad Antwerpen, ontwikkelde dit begrip in de pioniersdagen van het stedelijk de-radicaliseringsbeleid in 2013. De toepassing ervan is uiteraard de onze.

1.2. Grondoorzaken en procesmodellen van radicalisering

Radicalisering en polarisatie zijn complexe fenomenen. Hoewel er meer en meer inzicht groeit in een hoeveelheid aan onderliggende mechanismen, stellen veel auteurs dat heel wat nog niet geweten is van wat precies het oorzakelijk samenspel is van (f)actoren die individuen en groepen kunnen doen verschuiven in hun denk- en handelingskader. Criminoloog-socioloog David Matza poneerde reeds in 1964 dat “when factors become too numerous (...) we are in the hopeless position of arguing that everything matters.” (Matza, 1964, p. 24-25) Om deze complexiteit bevattelijker te maken lichten we graag drie belangrijke inzichten of modellen toe die het samenspel van directe en indirecte oorzaken (wat men soms de oorzaken van de oorzaken noemt) helderder maken. (Per-Olof Wikström, 2012) De focus hierbij ligt op de actoren, de processen en de context of situatie waarbinnen radicalisering en polarisatie zich voltrekken.

Een eerste belangrijke set van inzichten is het onderzoek naar grondoorzaken uit het domein van terrorismestudies. Vaak wordt in populaire media het geweld of de radicalisering aan de een of andere (enkelvoudige) oorzaak toegeschreven. Terrorisme wordt dan bijvoorbeeld toegeschreven aan armoede, aan frustratie, aan een religie en dergelijke meer. Onderzoek toont aan dat het veel complexer en gelaagder is dan dat. Om dit samenspel van grondoorzaken helder te krijgen, formuleerde terrorismedeskundige Tore Bjørgo (2006) een aantal oorzakelijke niveaus die elkaar beïnvloeden. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen:

1. **Structurele oorzaken** zijn oorzaken die mensen eerder op een abstract niveau beïnvloeden. (Voorbeelden: globalisering, relatieve deprivatie, sociale structuren, enzovoort.)
2. **Faciliterende of accelererende oorzaken** zijn oorzaken die terrorisme aandrijven of mogelijk maken. (We denken hierbij aan informatie- en communicatietechnologie, transport, mobiliteit, wapentechnologie enzovoort.)
3. **Motivationale oorzaken** zijn oorzaken die voortkomen uit persoonlijke ervaringen. (Denk hierbij aan effectieve frustraties of aan de ideologische vertaalslag die men maakt van de oorzaken van het structurele tot het motivationele niveau.)
4. **Triggeroorzaken** zijn oorzaken die bestaan uit direct voorafgaande gebeurtenissen. (bv. oproepen tot geweld, wraakacties of haatspraak enzovoort.)

Deze opdeling in grondoorzaken maakt duidelijk dat het samenspel van (f)actoren complex, circulair (gestuurd door feedback) en gelaagd is. Sommige oorzaken zijn immers op macroniveau heel moeilijk te beïnvloeden, denk maar aan structurele oorzaken zoals globalisering of faciliterende oorzaken zoals nieuwe informatie- en communicatietechnologie. Andere oorzaken en gebeurtenissen zijn dan weer concreter en maken gemakkelijker interventies mogelijk. Het is belangrijk hierbij te wijzen op het principe van equifinaliteit, dat stelt dat in een open systeem het eindresultaat (hier terrorisme) op veel verschillende manieren bereikt kan worden. (Decoene et al, 2016) Vertaald naar menselijk gedrag komt dit erop neer dat men een radicaliseringsproces niet kan beschouwen als een lineair oorzaak-gevolg proces, maar wel als een specifiek samenspel van verschillende gedragsoorzaken

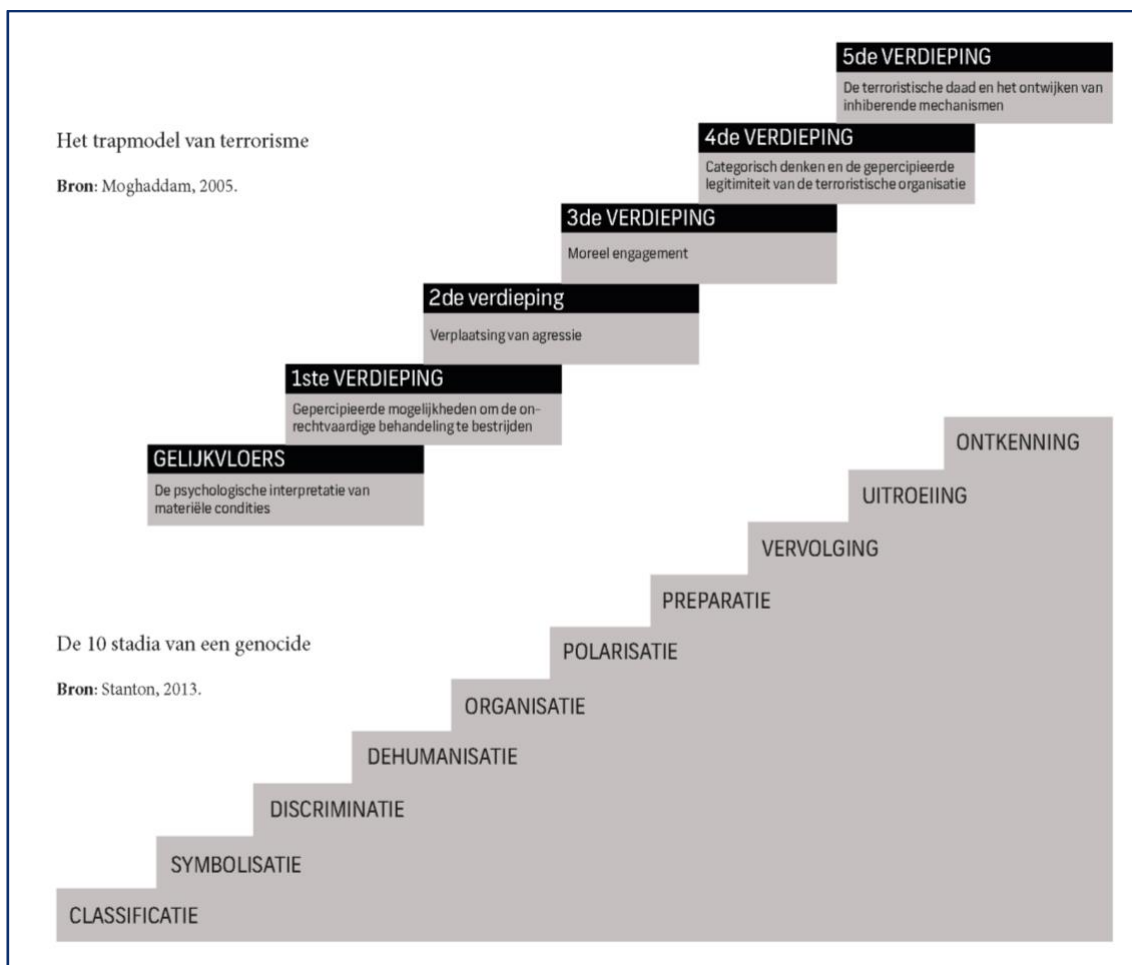

dat tot een bepaald resultaat kan leiden. Menselijk gedrag is immers altijd afhankelijk van de betekenisverlening en van de reactie op de reactie van anderen (circulariteit). (Busch, 2018)

Dit complex en circulair samenspel van talloze (f)actoren wordt ook duidelijk gemaakt door de 3N-benadering of de drie pijlers van radicalisering. (Kruglanski et al., 2019) Deze drie drijfveren tot radicaliseren zijn de **Noden**, de **Narratieven** en de **Netwerken** waarin het denk- en handelingskader zich ontwikkelt. Met Noden bedoelen we de legitieme en ook normale noden die heel erg menselijk van aard zijn: een zoektocht naar identiteit, zingeving, groepslidmaatschap (verbondenheid) e.d.m. Het is logisch dat de invulling van de Noden heel erg afhangt van de individuele context waarbinnen mensen deze willen/kunnen invullen. De tweede pijler omvat de Narratieven of de verhalen waarop het wereldbeeld of referentiekader gebouwd is. Menselijk handelen staat immers in directe relatie tot hoe men zijn wereld interpreteert. Zo zal het gedrag van een complotdenker als abnormaal geëvalueerd worden door mensen die vanuit een ander referentiekader kijken. Vanuit een verdraaid wereldbeeld blijken sommige gedragingen dan echter wél rationeel en logisch te zijn. Veel vormen van problematisch tot gewelddadig handelen komen dan ook voort uit sociaal geconstrueerde referentiekaders die geradicaliseerd en (toxisch) gepolariseerd werden. De derde pijler gaat over de Netwerken waarbinnen iemand zijn denken en handelen vorm geeft. Zo zal een lidmaatschap tot een sektarisch, extremistisch en/of geïsoleerd milieu het referentiekader (Narratieven) danig beperken en weinig pluraliteit omvatten (cf. de kenmerken van extremistische individuen zoals hierboven door Schmid beschreven).

Natuurlijk is de oorzakelijke opdeling van Bjørgo of de 3-N benadering van Kruglanski et al. een reductie van de complexiteit om deze dynamieken bevattelijker te maken. Verschillende auteurs hebben dan ook deze procesbenadering voorgesteld aan de hand van door de tijd evoluerende paden. Ze gebruiken pijlen die een continuüm doorheen de tijd voorstellen of metaforen zoals een piramide met radicalisme als onderbouw, extremisme als tussencategorie en terrorisme als top. Een gedetailleerde uitwerking en psychologische verfijning van zo'n procesbenadering is het trappenhuismodel van Fathali Moghaddam. (Moghaddam, 2005; de Wolf et al., 2010) In zijn boek *From the terrorist point of view* (2005) werkt hij het radicaliseringsproces uit aan de hand van de metafoor van een trappenhuis. Dat bestaat uit vijf verdiepingen en symboliseert het vernauwende denk- en handelingskader dat evolueert in de richting van acceptatie van geweld als legitiem middel. Met andere woorden: hoe hoger men de trap opklimt, wegens gebrek aan kanalisaties op zijn/ haar verdieping, hoe minder opties er beschikbaar blijven. Zo wordt geweld steeds aantrekkelijker en aannemelijker. Belangrijk is dat deze metafoor niet als een lineair proces bekeken moet worden. Soms slaat men een verdieping over. Daarnaast stelt het model ons ook in staat na te denken over wat een afdaling in het trappenhuis mogelijk maakt, dus hoe men disengagement en deradicalisering kan ondersteunen. Het model is wereldwijd erkend als een handig instrument om posities en mechanismen binnen het radicaliseringsproces te duiden en een gedegen inzicht te bieden in de gedragsmatige besluitvormingsprocessen binnen bepaalde groepen en contexten. Een gelijkaardige trappenbenadering richting geweld werd ook uitgewerkt door Gregory Stanton binnen het domein van de genocidestudies om vroege signalering van collectief geweld te ondersteunen. In dit model van 'tien stadia tot genocide' is (toxische) polarisatie expliciet als zesde trap of stadium opgenomen. (Stanton, 2013 & 2016)

(illustratie op volgende pagina)

Figuur 2: twee procesmodellen van collectief geweld: de tien stadia van een genocide en het trapmodel van terrorisme. (Overgenomen uit Busch, 2016, p. 207)

1.3. Van theorie naar beleid en praktijk

Academische inzichten in radicalisering komen voornamelijk uit de criminologie, die door haar aard zeer goed geplaatst is om over radicalisering te werken. Ze steunt op verschillende hulpwetenschappen om tot syntheses te komen. Toch krijgt het domein van terrorismestudie vaak de bovenhand, al geven terrorisme scholars zelf aan dat dit niet zou mogen (Coolsaet, 2016) en dat er in een integraal veiligheidsbeleid meer focus op preventie mag komen. We zien dat in 2013 - toen het radicaliseringsbeleid zich in België begon te ontwikkelen - dit vooral vanuit federale bevoegdheden gebeurde. In de literatuurlijst van de eerste handreiking *Beheersen van moslimradicalisering* (2013) zien we dat pedagogische inzichten als die van Stijn Sieckelinck (Van San, Sieckelinck & de Winter, 2010) aangehaald worden, maar in de aanbevelingen nog niet doorschijnen. Sieckelinck haalt ook de rol van internet aan, maar desondanks is er tien jaar later nog steeds een acute nood om dit te valoriseren.

Veel antropologen scharen zich achter het idee dat radicalisering geen wetenschappelijk domein mag worden (Fadil, de Koning & Ragazzi, 2019) en dat het fenomeen altijd vanuit kruispunten bekeken moet worden. Enerzijds is radicaliseringsbeleid vanuit dat standpunt een samenvoegen van langdurig geproblematiseerde beleidsdomeinen zoals armoedebestrijding en integratie, waarbij de complexiteit van die domeinen ondergewaardeerd wordt. Anderzijds is het een verderzetting van de postkoloniale geest, die streeft naar het 'beheersen van moslims', zoals Nadia Fadil uiteenzette op haar Paul Verbraekenlezing (Fadil, 2017) en wat zich vandaag ook uit in de pleidooien om het aantal moslims in ons land te 'economiseren' (Van Leuven, Mertens & d'Haenens, 2021). Dat betekent ook voor de preventiebevoegdheid een specifieke valkuil, wanneer we focussen op integratie of radicalisme, maar met extremisme in het achterhoofd.

De handreiking *Beheersen van moslimradicalisering* wordt bijgevolg ook gedomineerd door een veiligheidsfocus (in plaats van een preventieve focus) op ideologische socialisatie in extremisme. Ter illustratie: voor de Stad Mechelen was deze focus in de vijf jaar volgend op de publicatie van die handreiking een goede focus in 5% van de gevallen/dossiers. 45% van alle aanmeldingen was vanuit dat oogpunt vals positief (Van Leuven, 2017). Deze stigmatisatie is bijgevolg in de meeste gevallen onterecht en werkte radicalisering in de hand. Die geschiedenis kan zich herhalen als we nu op dezelfde manier flaminganten aan extreemrechts zouden linken, zoals we voordien moslims aan radicalisme hebben gelinkt, en aan onredelijkheid, vrouwenonderdrukking en totalitarisme (Van Leuven, Mertens & d'Haenens, 2021). Een preventieve focus op sociale vervreemding kan sterker gelinkt worden aan verschillende vormen van radicalisme. Daarom valt (zeker) iets te zeggen voor een algemene focus op disconnectie.

Waar antropologische inzichten vooral cruciaal zijn om de democratische rechtsstaat niet te laten inkrimpen, brengen de communicatiewetenschappen inzichten die een enorm verschil maken in de impact van een radicaliseringsbeleid. Ook worden zeer kritische vragen gesteld bij de creatie van een domein radicalisering binnen de wetenschap. In *Media and the Myth of Radicalization* (Hoskins & O'Loughlin, 2009) toont Ben O'Loughlin aan dat de gewelddadige extremisten van DAESH eerder door geopolitiek en marketing worden gedreven dan door hun lezing van religie. Religie komt van het Latijnse woord 'religare', wat verbinden betekent, maar voor deze extremisten is het een strategie om te verdelen door polarisatie te stimuleren. Dat zorgt er dan weer voor dat westerse politici uitgedaagd worden tot een postkoloniaal geïnspireerde alterisering (othering) die moslims en andere westerlingen uit elkaar drijft. Die alterisering kan bij moslims het idee bevestigen dat ze in het Westen (inclusief in Vlaanderen) gewoon niet mogen zijn en dat sociale instituties hun nooit zullen dienen op de manier die de democratische rechtsstaat voorschrijft. Er valt daarom wat te zeggen voor een bijkomende focus op polarisatie.

In hun evaluatie van het Vlaams actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisatie, spreken Hardyns, Pauwels en Thys (2020) van een 'wederkerige relatie': polarisatie kan een versterkende factor zijn voor radicalisering. Omgekeerd werkt radicalisering polarisatie in de hand. In dat licht verdient het inderdaad

aanbeveling dat het beleid het proces van gewelddadige radicalisering benadert tegen de achtergrond van groeiende polarisatie in de samenleving. Pas als op de juiste manier naar die voedingsbodem wordt gekeken, zal het mogelijk zijn beter vat te krijgen op radicaliseringsprocessen. In wat volgt zal ook opnieuw blijken dat polarisatie en radicalisering niet steeds een bedreiging vormen voor het samenleven.

1.4. Radicalisering en polarisatie: een wederkerige relatie

Al sinds de aanslagen van 9/11 focusten beleid en media vooral op het fenomeen van gewelddadige radicalisering. Zeker toen ook in België terroristische aanslagen plaatsvonden en ook jonge mensen naar Syrië vertrokken om daar te strijden, werd bijna over niets anders gesproken dan over radicalisering - vooral over “moslimradicalisering”. Niet zelden leidde dat tot angstinductie en stigmatisering. Om die gevaarlijke situatie recht te trekken klonk vanuit wetenschappelijke hoek de vraag om het bredere plaatje mee in rekening te brengen: radicalisering komt niet uit de lucht vallen, het komt frequenter voor in contexten waar zich tussen groepen duidelijke tegenstellingen aftekenen, polarisatie dus. Het leidde ertoe dat beleidsmakers hieraan meer aandacht gaven om een meer globale en preventieve aanpak te kunnen waarmaken. Sinds 2011 worden radicalisering en polarisatie dan ook vaak in één adem genoemd. Polarisation wordt dan aangezien als een soort voorstadium van radicalisering. Een van de eerste keren dat beide fenomenen voor ons taalgebied aan elkaar werden gelinkt was in het onderzoeksrapport *Polarisation en Radicalisering*, uitgevoerd door het Nederlandse Movisie (Kennis en advies voor Maatschappelijke Ontwikkeling). (Movisie, 2011) Ook het Europees opgezette Radicalisation Awareness Network (RAN) gaf geleidelijk meer gewicht aan de rol van polarisatie in een radicaliseringsproces. Het startte in 2016 reeds met workshops omtrent polarisatie in de context van de migratiecrisis. Een jaar later brachten ze een *Polarisation Management Manual* uit. (Lenos e.a, 2017)

Polarisation - bekeken vanuit de aanpak van radicalisering - kenmerkt zich door een uitvergroting van tegenstellingen (de polen) en een inkrimping van middenposities. (Hardyns et al., 2020) Omdat polarisation zich vaak sociaal uit in een zienswijze, mening of zelfs gedrag, bakent het ook de groepsgrenzen af. Polarisation treedt op wanneer gaandeweg een meer binair frame ontstaat tussen twee tegengestelde overtuigingen en/of daaruit voortvloeiende groepen. De pluraliteit van allerhande tussenposities, categorieën en groepen verschuift daarbij naar de achtergrond. Dit geeft aanleiding tot een vereenvoudigd wereldbeeld en tot heviger meningsverschillen en conflict. De identificatiemechanismen die we hierboven beschrijven (belonging & othering) kunnen bij polarisation een versterkende dynamiek op gang brengen. Zo spreekt Moghaddam (2018) van een proces van wederkerige radicalisering (of groepspolarisation). Daarbij leiden zowel groepsmobilisation, een extreme in-group cohesie en een antagonistische identiteitsontwikkeling tot een “runaway selection”: een op hol geslagen selectie van referentiekaders, emoties, motivaties en personen die in lijn liggen met voorgaande keuzes en overtuiging.⁴

⁴ Een klassiek voorbeeld hiervan is het befaamde boek *When Prophecy fails* van Festinger et al. (1956) waarbij een sektarische groep die overtuigd is van de nakende dag des oordeels plots wordt geconfronteerd met het gewone verder draaien van de wereld. Ofschoon het

Er ontstaat daarbij een groepsdenken met als resultaat het verharden van posities en verbreken van relaties. Daniel Koehler, directeur van GIRDS (German Institute on Radicalization and De-radicalization Studies), benoemt radicalisering dan ook als een proces van de-pluralisatie in termen van politieke concepten en waarden. Het aanpakken van zo'n proces van de-pluralisatie vereist dan ook het tegenovergestelde, nl. "een proces van re-pluralisatie dat de spanning verlicht tussen enerzijds de ideologische urgentie om te handelen en anderzijds het gebrek aan alternatieve oplossingen." (Koehler, 2017, 74-83)

De verhoogde maatschappelijke aandacht voor polarisatie resulteerde eveneens in verdere conceptuele verwarring. Wie polarisatie bekijkt vanuit een consensusbenadering, ziet het hoofdzakelijk als een negatieve tendens die het sociaal weefsel in een samenleving doet afbrokkelen. Auteurs die polarisatie meer vanuit een systeembenadering bekijken (orde uit chaos) wijzen erop dat sociale orde net ontspringt uit conflict en dissensus. Met andere woorden: polarisatie is ambivalent en kan zowel verrijkend als bedreigend zijn voor een democratische rechtsstaat. Het is dus belangrijk dat we een onderscheid maken tussen politieke polarisatie en toxische polarisatie.

2. Polarisatie: een begrippenkader

2.1. Politieke en toxische polarisatie

Zoals we al meermaals aanhaalden, is dus ook polarisatie een ambivalente dynamiek. Het is niet weg te denken uit ons bestaan en is - anders dan we vaak denken - niet altijd onwenselijk. Onder meer de Nederlandse Rijksdienst voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2009) (intussen opgegaan in de Nederlandse Raad voor Volksgezondheid en Samenleving) legde expliciet de nadruk op de constructieve en productieve kracht van polarisatie. De benaming 'politieke polarisatie' komt ook uit hun publicatie. Polarisatie maakt botsende standpunten en conflicterende belangen duidelijk. De Nederlandse rechtsfilosoof Afshin Ellian (2009) ziet polarisatie als een 'essentieel onderdeel van politiek'. Elke politieke afbakening kent een "wij" en een "zij". Zeker in verkiezingstijd kunnen politieke partijen doelbewust polariseren om duidelijk te maken waarin ze anders zijn dan de andere partijen. Die polarisatie zorgt er volgens de Amerikaanse socioloog Alan Abramowitz (2010) ook voor dat burgers een actiever politiek engagement opnemen. Polarisatie zorgt voor duidelijkheid. Wanneer de tegenpolen zich als democratische tegenspelers opstellen en niet als vriend of vijand, zouden deze vormen van polarisatie geen blijvende conflicten of spanningen tot gevolg mogen hebben. (Van Alstein, 2018: 48)

bewezen leek dat hun 'dag des oordeels'-logica zich niet had voltrokken, bleven ze informatie interpreteren die hun voorgaande overtuigingen bleef versterken. Dit proces wordt in de psychologie als cognitieve dissonantie of motivated reasoning wordt genoemd. Heel gelijkaardig redeneren QAnon-aanhangers vandaag dat het voorspelde aanblijven van Trump als president na 20 januari (ondanks de inauguratie van de nieuwe president Biden) zich voltrokken heeft via een zogenaamde "face-swap".

Polarisatie kan ook maatschappelijke vooruitgang lanceren. Een verscheidenheid aan meningen kan ons uitdagen uit om na te denken over het status quo. Als groepen die eerder minder rechten hadden of structureel gediscrimineerd werden, voor zichzelf opkomen, dan levert dit tijdelijk spanningen op in de samenleving. Hier kunnen we verwijzen naar emancipatiebewegingen zoals de strijd voor vrouwenstemrecht in de eerste helft van vorige eeuw. Toen was dit het onderwerp van hevige politieke strijd, terwijl we dit vandaag in ons land de normaalste zaak van de wereld vinden. Zonder radicale, militante persoonlijkheden die ook de grove middelen niet schuwden om aandacht te genereren voor hun eis, was er misschien nooit iets veranderd aan die situatie voor vrouwen.

Naast die verrijkende ‘politieke polarisatie’ is er echter ook een schadelijke vorm. Wanneer de polarisatie het maatschappelijk weefsel doet verbrokkelen, spreken we van ‘toxische polarisatie’⁵. De wij-zij dynamiek vergiftigt dan de relaties. De ander wordt niet langer als tegenstander gezien, maar als een morele vijand. In de geschiedenis vinden we hiervan verschillende voorbeelden. Het is niet voor niets dat Gregory Stanton (2016) ‘polarisatie’ beschrijft als één van de stadia van een genocide. Sommige groeperingen polariseren net met de bedoeling om op die manier een voedingsbodem te creëren voor geweld en extremisme. Tijdens de Tweede Wereldoorlog leidde een doorgedreven propaganda over de Joden tot een voedingsbodem voor genocide. Bij de genocide in Rwanda in 1994 werden Tutsi’s in de propaganda voorgesteld als kakkerlakken die verdelgd moest worden. Maar ook in onze eigen context staan in sommige scholen of buurten groepen zo vijandig tegenover elkaar dat het samenleven onder druk staat. Het spreekt voor zich dat deze vorm van polarisatie moet worden voorkomen en bestreden.

Voor we het kunnen hebben over hoe we met polarisatie kunnen omgaan, is het belangrijk te begrijpen hoe polarisatie werkt.

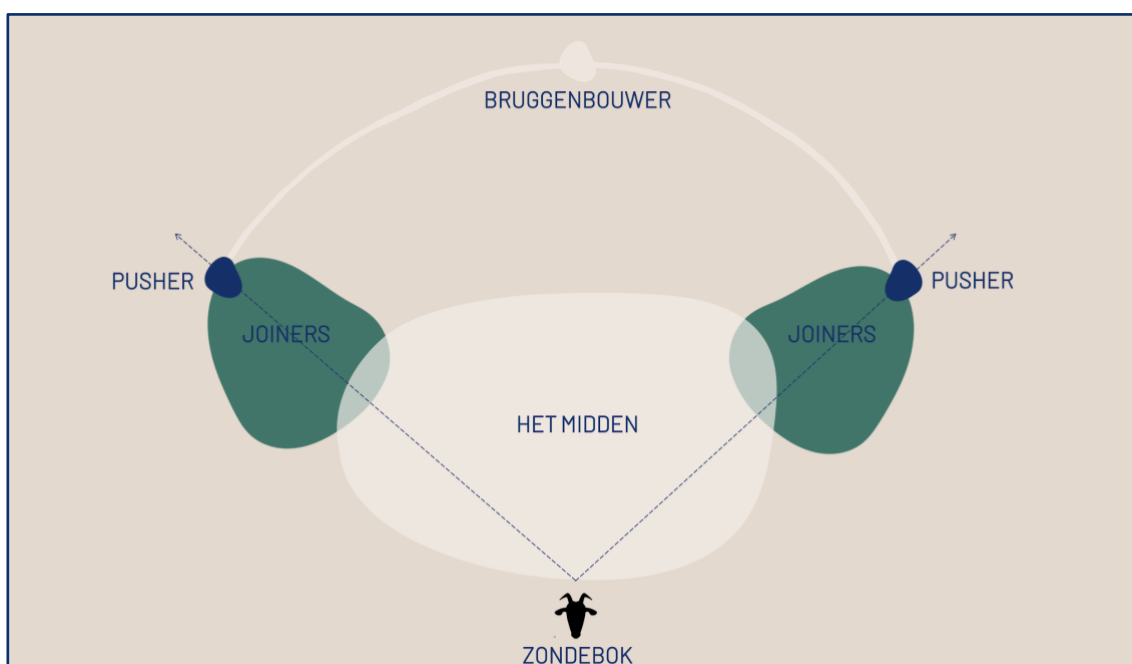
2.2. De dynamiek van polarisatie

Het Nederlandse Kennisplatform voor Integratie en Samenleving (KIS) definieert polarisatie als ‘de verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving die kan resulteren in spanningen tussen deze groepen en toename van segregatie’ (Verloove, Van Wonderen en Felten, 2020: 3). De dynamiek van polarisatie is relatief voorspelbaar. De cohesie binnen specifieke *in-groups* neemt toe en de tegenstellingen met de *out-group* worden uitvergroot. Daarbij gaan perceptie en emotie een steeds grotere rol spelen en heeft feitelijke en rationele informatie steeds minder impact. Dat heeft als gevolg dat mensen die initieel gematigd of onpartijdig waren, steeds vaker kleur kiezen en dat het midden krimpt of zelfs implodeert.

⁵ Aangezien dit soort polarisaties vaak langs etnische of sociale breuklijnen loopt, vinden we in literatuur ook wel de benaming ‘sociale’ of ‘interetnische’ polarisatie terug.

We zien polarisatie verschillende breuklijnen volgen. In hun publicatie *Theorieën en Aanpakken van Polarisation* onderscheiden Van Wonderen, Verloove en Felten (2020) etnische en religieuze lijnen, maar ook sociologische (rijk - arm), demografische (oud - jong) en politieke lijnen (links - rechts). Daarnaast identificeren zij ook polarisatie over actuele maatschappelijke thema's (vaccinatie, dierenrechten, klimaat, Zwarte Piet, ...) en polarisatie tussen groepen burgers en (het beleid van) overheid en instituties (bijvoorbeeld media, onderwijs...).

De Nederlandse filosoof Bart Brandsma (2016) ontwikkelde een inzichtelijk en praktijkgericht denkkader en een taal om het over polarisatie te hebben. In zijn denkkader formuleert hij drie basiswetten die de dynamiek van polarisatie bepalen. In de eerste wet omschrijft hij polarisatie als een gedachteconstructie. Het is een botsing tussen geframede identiteiten ('de migrant, 'de Vlaming', 'de senioren'...), die soms zelfs ver van de realiteit staan en die als tegenpolen worden geframed, als een "wij" versus "zij". Die polen worden met waarde beladen: wij zijn intelligent en juist, zij zijn lui of onaangepast. Die uitspraken over de andere pool vormen brandstof voor de polarisatie, zonder dooft het vuurtje uit. Dat is de tweede basiswet. De derde basiswet leert dat polarisatie een gevoelsdynamiek is. Ze vertrekt bij de meesten vanuit de onderbuik, vanuit een gevoel van bedreiging, trots, onrecht, angst, woede, ... Op dat soort intens beleefde emoties hebben redelijke argumenten, feiten en cijfers weinig tot geen impact.

Figuur 3: Schematische voorstelling van het polarisatieveld naar Bart Brandsma (2016, p.36)

Naast de drie basiswetten identificeert Brandsma in zijn denkkader vijf rollen. Hij onderscheidt de pusher, de joiner, het stille midden, de bruggenbouwer en de zondebok. De pusher heeft een prominente rol in de polarisatie. Hij is sterk aanwezig in het publieke debat en tracht zoveel mogelijk mensen te overtuigen voor een kamp te kiezen. Met dat doel doet de pusher uitspraken over de identiteit van beide polen en levert hij nieuwe brandstof voor de polarisatie.

De joiner heeft een minder uitgesproken profiel dan de pusher, maar bekent wel kleur en sluit zich aan bij één van beide polen. Vaak kan men vaststellen dat hoe radicaler de pusher zich uitspreekt, hoe meer de joiner mee opschuift, weg van het midden.

De derde rol blijft wel in het midden staan. Brandsma spreekt van het stille midden. Daarin zitten mensen die geen kamp kiezen omdat ze afzijdig willen blijven of juist omdat ze heel betrokken zijn en heel veel nuance zien. Een uitdagende positie in dat midden bekleden de “professioneel neutralen”, mensen die door hun functie eigenlijk geen kleur mogen bekennen, hoewel ze dat misschien wel graag zouden willen, zoals politiemensen, magistraten, leerkrachten, journalisten... Hoe heviger de polarisatie, hoe groter het midden polarisatiedruk ervaart.

De vierde rol is die van de bruggenbouwer. Die stelt zich op als neutrale manager, hij gaat op zoek naar oplossingen voor de polarisatie. Hij stelt zich boven de polen op en doet rationele pogingen om de beide polen met elkaar in gesprek te laten gaan. De grote valkuil voor de bruggenbouwer is evenwel dat hij de pushers het gesprek laat kapen en zo ongewild de polarisatie ook brandstof geeft.

Als de polarisatie extreme vormen aanneemt, zien we dat er ook een zondebok wordt gekozen. Wie in het midden bleef – als bruggenbouwer of in het stille midden – wordt door beide polen diep gewantrouwd en wordt het eerste slachtoffer.

Brandsma benadrukt dat iedereen dus een rol speelt in dat polarisatieveld en dat dat ook legitiem is. Zijn kader is niet normatief maar beschrijvend. Er zijn dus geen ‘goede’ of ‘slechte’ rollen. De relevante vraag is tot welke rol je je moet richten als je wil depolariseren.

2.3. Omgaan met polarisatie

Omgaan met polarisatie vergt verschillende vaardigheden die het mogelijk maken om de situatie in te schatten en daar het juiste handelingsscenario aan te koppelen.

Vooreerst is het belangrijk te weten hoe je politieke en toxische polarisatie van elkaar kunt onderscheiden. Om dat te doen in de context van een klas, stelde Van Alstein (2018: 77) een inzichtelijk kader op. Waar bij politieke polarisatie (of een ‘hevige, agonistische discussie’ zoals Van Alstein het noemt) de communicatievorm scherp kan zijn en twistend, is er wel nog interactie. Bij toxische polarisatie merk je dat de communicatievorm herleid wordt tot een aaneenschakeling van monologen. In die context is er geen uitwisseling meer, wordt er niet meer naar elkaar geluisterd en hebben slechts enkele extreme pushers een inbreng. Hun aanhangers worden talrijker en de groep in het midden krimpt en blijft stil.

De wij-zij verhouding zit ook anders bij een politieke polarisatie: er is wel degelijk sprake van ‘wij’ en ‘zij’, maar een overkoepelend ‘wij’ (zoals ‘de klas’, ‘de democratie’ ...) blijft mogelijk. De ‘ander’ wordt gezien als een politieke tegenstander. In een toxische polarisatie zie je echter hoe ‘wij’ tegenover ‘zij’ komt te staan en hoe een overkoepelend ‘wij’ uitgesloten wordt. De ‘ander’ wordt namelijk als een morele vijand of als een bedreiging

beschouwd. Je zou kunnen zeggen dat in het eerste geval de bal wordt gespeeld, terwijl de tackle in het tweede geval duidelijk naar de man gaat.

	Een hevige discussie	Polarisatie
Communicatievorm	Leerlingen verkondigen hun meningen op het scherpst van de snede en betwisten elkaars standpunten.	Een of meer leerlingen steken een monoloog af, stellingen worden geponeerd zonder interactie.
Klasdynamiek	Een verhitte uitwisseling van meningen, waarbij de meeste leerlingen inbreng hebben en waarbij er naar elkaar geluisterd wordt.	Enkele pushers hebben het hoogste woord zonder te luisteren naar de anderen, de groep die naar een extreme positie neigt, wordt groter, terwijl het 'midden' kleiner wordt en stil blijft.
Wij-zij verhouding	'Wij' en 'zij', maar een overkoepelende 'wij' (zoals de stad, de klas, de democratie) blijft mogelijk.	'Wij' tegen 'zij', een overkoepelend 'wij' wordt uitgesloten, het samenleven komt onder druk te staan.
De 'ander' als...	... politieke tegenstander	... morele vijand of dreiging

Figuur 4: Een hevige, agonistische discussie versus polarisatie in de klas (Van Alstein, 2018: 77)

Dit onderscheid is in een reële situatie niet altijd zo eenvoudig te maken. Het is evenwel cruciaal omdat het de manier waarop je met de polarisatie omgaat sterk beïnvloedt. Net omdat radicale, dissidente, polariserende stemmen een motor kunnen zijn voor maatschappelijke vooruitgang, krijgt politieke polarisatie het best ruimte - zelfs als het er bijzonder heftig en soms heel emotioneel aan toe gaat. Het moet ons ervan weerhouden om radicale stemmen die tegen de mainstream ingaan, meteen weg te zetten als pushers waar we geen aandacht aan moeten schenken⁶. In het geval van toxische polarisatie, is het - om de redenen die hierboven werden genoemd - wijs om in te zetten op depolarisatie en conflictransformatie.

⁶ Zie ook het standpunt van politicologe Naima Charkaoui (2020) in haar column *De ene polarisering is de andere niet...*: "Nochtans zijn het vaak juist debatten over gelijkheid die de gemoederen verhitten. Ze dagen het status quo uit en maken daardoor veel emoties los. Zwaaien met polarisering wordt dan een gemakkelijk wapen om een mening die je niet zint weg te zetten als radicaal, extreem en gevaarlijk. Zo krijgen voorstanders van een alternatieve piet in de sinterklaastraditie of van de vrije keuze om wel of geen hoofddoek te dragen, regelmatig het verwijt dat ze polariseren: ze zouden beter wat dimmen met hun verstorende mening. Het polariseringsframe versterkt zo de

Aangezien ook de fase waarin polarisatie zich bevindt een rol kan spelen bij het kiezen van het handelingsscenario, is het eveneens fundamenteel, die fase correct te identificeren. Verloove, Van Wonderen en Felten (2020) onderscheiden vier fases in polarisatie.

- Ten eerste is er de rustfase. Brandsma duidt die fase aan met de term 'vredestijd'. Hoewel de situatie nog rustig is, zijn er wel al risicofactoren aanwezig voor het ontstaan van polarisatie: er is onwetendheid over andere groepen, er leven stereotiepe opvattingen over elkaar.
- De tweede fase wordt aangeduid als "ongemak". Er ontstaan misverstanden, mensen leven langs elkaar heen en raken meer en meer vervreemd.
- In een derde fase begint het te schuren. Onderhuidse spanningen zorgen voor onbehagen, irritaties en een toenemend wij/zij-gevoel. De negatieve beeldvorming is sterker en groepen beginnen elkaar doelbewust te mijden.
- In de vierde en laatste fase gaan de spanningen bovengronds. Er zijn echte incidenten, eerst sporadisch en dan structureel. Uiteindelijk treedt escalatie op.

Wie wil omgaan met polarisatie, moet - ten derde - vertrouwd zijn met de verschillende handelingskaders die theorie en praktijk ons bieden. We verwijzen hier graag andermaal naar Verloove, Van Wonderen en Felten (2020), die in hun rapportage een overzicht geven van zestien theorieën en praktijkaanpakken die relevant zijn bij het omgaan met polarisatie. De theoretische kaders gaan over het stimuleren en faciliteren van positief contact tussen groepen (contacttheorie van Allport, 1954), over het werken rond identiteit volgens de sociale identiteitstheorie van Tajfel en Turner (1986) (het bewust maken van de veellagigheid van identiteit, het zoeken naar een overkoepelende identiteit en het zichtbaar maken van verschillende identiteiten binnen subgroepen), over het verminderen van angst- en verliesgevoelens, over het terugdringen van machtsongelijkheid vanuit het intersectioneel denken en over het bevorderen van de legitimiteit van een overheid bij het aanpakken van polarisatie. De aanpakken die veeleer op praktijkinzichten gestoeld zijn, zijn de gamechangers van Bart Brandsma, het KIS-analysemodel voor polarisatie, vijf toolkits die draaien rond de kracht van dialoog en het boven tafel halen van onuitgesproken fricties:

- Deep Democracy,
- Open Space Technology,
- Geweldloze communicatie,
- Thomas-Kilmanmodel van conflictmanagement en Socratisch gesprek),
- Dilemmalogica en
- Social Engineering.

machtsongelijkheid in het publiek debat. Het staat voorstanders van het status quo toe om hun uitdagers af te schilderen als extreem en gevaarlijk en zichzelf te presenteren als weldenkend en gematigd."

Een vierde cruciale vaardigheid in het omgaan met polarisatie is de koppeling weten te maken tussen het geïdentificeerde scenario en de meest aangewezen aanpak. Het ontwerpen van duidelijke richtlijnen hieromtrent ligt momenteel op meerdere onderzoekstafels. In Vlaanderen is Maarten Van Alstein bezig met het verfijnen van heldere scenario's die onderwijsprofessionals kunnen helpen om de juiste methode toe te passen in de juiste situatie. In Nederland werkt ook KIS aan een checklist om in de veelheid aan kaders en methodieken de weg te vinden. Op dit moment is in hun rapport (2020: 88, 94) al een matrix te vinden die richtsnoeren biedt.

In het kader van ONarVla (een project met Europese middelen dat inzet op online positieve narratieven ter preventie van radicalisering in het Vlaamse onderwijs) werken Mediawijs, het Vlaams Departement Onderwijs en Vorming, Klasse, Cirra en KULeuven aan leermodules voor leerkrachten rond het omgaan met polarisatie. Daarin brengen ze de veelheid van situaties terug tot drie mogelijke scenario's.

Een eerste scenario mikt op vreedstijd. Daar wordt het kader 'de politieke klas' van Maarten Van Alstein naar voren geschoven. Dat wil jonge mensen goed voorbereiden op hun rol in een pluralistische democratie en ervoor zorgen dat ze de tools hebben om politieke polarisatie niet te laten verzanden in toxische polarisatie. Van Alstein (2018: 60) ontleent dit concept aan Diana Hess en Paula Mc Avoy (2015). In de politieke klas wordt conflict niet gezien als iets dat zoveel mogelijk vermeden moet worden maar als iets dat kansen biedt. Het is een ruimte waar volop geoefend kan worden met conflict en meningsverschil. Discussies kunnen hevig zijn en leiden niet per se tot consensus. Naast de deliberatieve benadering - die conflicterende partijen oproept om op een rationele, inhoudelijke en beleefde manier met elkaar in gesprek te gaan - krijgt immers ook de agonistische benadering (Mouffe, 2005) een plaats. Dat is van belang: onderzoek wijst namelijk uit dat de deliberatieve manier van debatteren socio-culturele tegenstellingen en bestaande machtsstructuren kan versterken en dus best aangevuld wordt met andere vormen. De agonistische benadering gaat uit van de premisse dat je conflict niet kunt uitbannen en dat het ook beter is dat niet te doen. Vermeden conflicten gaan namelijk onderhuids en beginnen daar een eigen leven te leiden. 'Agon' is Grieks voor wedstrijd. Net als sporters die volledig opgaan in de wedstrijd, nemen de conflicterende partijen in de politieke klas het hevig en vaak met hoog oplopende emoties tegen elkaar op. Maar net als sporters weten ze dat ze na de 'wedstrijd' opnieuw door dezelfde deur moeten kunnen en elkaar dus niet als morele vijanden mogen gaan zien. Ze beseffen dat na het scherpe en emotievolle conflict opnieuw gezocht moet worden naar gemeenschappelijkheid.

Een tweede scenario is dat van het sluimerend conflict. Wanneer er spanningen sudderen onder de oppervlakte, kan de toolkit van Deep Democracy die naar boven halen. Deep Democracy biedt handvatten en werkvormen voor conflicthantering en inclusieve besluitvorming. De principes zijn gebaseerd op de theorie van Arnold Mindell. Myrna en Greg Lewis vertaalden ze naar praktische tools in de context van de Zuid-Afrikaanse transitie van apartheid naar een meer gelijke machtsverdeling in de jaren negentig. Bij Deep Democracy is het de bedoeling dat iedereen het gevoel heeft dat zijn of haar stem gehoord wordt. Er wordt dieper gegraven dan de rationele laag en de emotionele en lichamelijke dimensies krijgt voldoende ruimte. De soms verblindende harmonie wordt doorbroken door bewust op zoek te gaan naar de nee-stem, naar alternatieve ideeën, naar het

verschil en het conflict. De tegenstellingen worden eerst aangescherpt, waarna we op zoek gaan naar gemeenschappelijke grond. Aan het meerderheidsbesluit voegen we de wijsheid van de minderheidsstem toe. De methode reikt een reeks heel concrete werkvormen aan om dit stapsgewijs te realiseren. Wie de Deep Democracy werkvormen wil begeleiden, moet zich oefenen/bekwamen in een aantal metaskills zoals neutraliteit, compassie, superluisteren, helderheid en intuïtie. (Zie Matheusen, 2018, 2020).

Het derde scenario gaat dan uit van openlijke polarisatie. De polarisatie is zo heftig geworden dat we ze toxisch kunnen noemen. Mensen zien elkaar als morele vijanden en het samenwerken of samenleven is moeilijk tot onmogelijk geworden. Dan zijn de gamechangers van Bart Brandsma aan de orde. Brandsma (2016, 82) schuift er vier naar voren: verandering van doelgroep, verandering van onderwerp, verandering van positie en verandering van toon. Wie wil depolariseren, dient zich op het midden te richten en niet op de polen. Dat doe je door zelf mee in het midden te gaan staan en samen met de mensen uit het midden de focus te verleggen. Je gaat op zoek naar het gemeenschappelijk vraagstuk. De aandacht gaat niet langer naar de geframede identiteitsverschillen, maar naar een verbindend vraagstuk, een vraagstuk dat tegemoet komt aan de gemeenschappelijke noden van de mensen uit het midden. Daarvoor is het dus fundamenteel om van positie en van toon te veranderen: want het gemeenschappelijke vraagstuk vind je alleen in het midden en alleen door je eigen oordeel op te schorten, aandachtig te luisteren en de juiste open vragen te stellen. Brandsma (2016, 92) spreekt van *mediative speech and behaviour*.

In deze rijke veelheid van kaders en praktijkaanpakken komt de ambivalentie van polarisatie duidelijk naar voren. Een groot aantal kaders en aanpakken spelen in op de groeikansen die conflict en politieke polarisatie kunnen bieden. De politieke klas en Deep Democracy zijn daar goede voorbeelden van. Ook het kader van intersectionaliteit en macht biedt bijvoorbeeld een antwoord op vormen van polarisatie waarbij structureel gediscrimineerde groepen opkomen voor gelijke rechten in de samenleving. Omdat dit weerstand oproept bij mensen die de machtsongelijkheid (nog) niet onder ogen zien of hun eigen positie willen behouden, leidt dit vaak tot tijdelijke spanningen in het samenleven. In zo'n geval is de opdracht voor overheden niet om het onderwerp te reframen en de aandacht af te leiden van de terechte eis om gelijke machtsverhoudingen. Hun opdracht is dan net om de emancipatiebeweging te ondersteunen en te faciliteren, zonder daarbij pogingen te doen om de emancipatie van de groep over te nemen of te sturen én met oog voor de verschillen binnen dezelfde groep.

Andere kaders bieden dan weer antwoord als de polarisatie echt wel toxisch wordt en best wordt neergehaald. De meest bekende methode daarvoor zijn de gamechangers van Bart Brandsma.

Velen van ons zijn op zoek naar handelingsmodellen, afvinklijstjes en scenario's om met polarisatie om te gaan. Daarbij treedt echter verwarring op tussen wat Hannah Arendt 'werken' en 'handelen' noemde. Op automatische piloot lijstjes afvinken en stappenplannen uitvoeren, is voor Arendt werken. Maar omgaan met polarisatie in de klas, in de buurt of in een online context is bij uitstek het domein van het handelen: er is geen receptenboek, geen routekaart. We kunnen slechts zeer onvolledig voorspellen wat de gevolgen van onze daden zullen zijn. Dat

houdt in dat de leerkrachten, de sociaal werkers, de ambtenaren of de politiemedewerkers die met polarisatie willen omgaan zich niet alleen de voornoemde vaardigheden zullen moeten eigen maken, maar zich ook en vooral moeten voorbereiden op de onvoorspelbaarheid van het complexe proces van polarisatie. Hun professioneel handelen - de kritische analyse van de situatie en het continu reflecteren op de eigen praktijk - staat daarbij altijd centraal.

Conclusie en aanbevelingen

In dit rapport wilden we het theoretisch kader samenvatten waarbinnen het onderzoek rond digitale disconnectie gevoerd werd. Ook voor andere onderzoeken of projecten is dit relevant. Er is immers geen wetenschappelijke consensus over wat we onder polarisatie of radicalisering dienen te verstaan. Ook op het terrein is zo'n referentiekader voortdurend voorwerp van onderhandeling. Vanuit die oefening komen we tot volgende aanbevelingen:

Er moet in beleid en praktijk meer oog zijn voor de ambivalentie van radicalisering en polarisatie

Wie radicalisering en polarisatie bekijkt vanuit een consensusbenadering, ziet het hoofdzakelijk als een negatieve tendens die het sociaal weefsel in een samenleving doet afbrokkelen. Auteurs die polarisatie meer vanuit een systeembenadering bekijken (orde uit chaos) wijzen erop dat sociale orde net ontspringt uit conflict en dissensus. Met andere woorden: radicalisme en polarisatie zijn ambivalent en kunnen zowel verrijkend als bedreigend zijn voor een democratische rechtsstaat. Niet elke vorm van radicaal denken of polarisatie moet dus gevreesd of de kop ingedrukt worden. Soms moet het beleid net ruimte en luisterbereidheid creëren voor dissidente stemmen, zonder zich de inhouden toe te eigenen.

Kijk naar de frustraties zelf en reageer proportioneel en betrouwbaar

Omdat radicalisering en polarisatie in extreme gevallen kunnen leiden tot overtredingen, misdrijven of misdaden, gaat het om een zeer gevoelig onderwerp. Hoewel het in de meeste gevallen niet zover zal komen en niemand kan veroordeeld worden voor zaken die niet zijn gebeurd, gaat het toch om grijze zones die vaak aanleiding zijn voor angst of bezorgdheid. Consensus over het kader is mogelijk. Op voorwaarde dat we het dan eens zijn over de finaliteit van het handelen vanuit dat kader. Het Hannah Arendt Instituut kiest er hier voor om handvaten te bieden die professionals door die grijze zones kunnen loodsen waarin radicalisering en polarisatie opgemerkt worden maar nog geen probleem hoeven te zijn. Het gaat er dus om – zowel offline als online - vroegtijdig bepaalde zaken te detecteren en in kaart te brengen, die niet illegaal of risicovol zijn maar waar bezorgdheid over bestaat. Vervolgens moet daar ook proportioneel en betrouwbaar mee omgegaan worden. Die betrouwbaarheid is essentieel.

Het kader voor deze preventie is dus enigszins anders dan de kaders die voor reactief werk kunnen dienen. Voor professionals zijn preventiekaders zeer herkenbaar, eens we leren omgaan met radicale manieren om frustraties te uiten. Voor beleidsmakers mag het geruststellend zijn, dat vanuit dit preventieve referentiekader er meer slagkracht is dan misschien aanvankelijk gedacht. Niemand wil dweilen met de kraan open.

Dit kader pleit ervoor om naar de frustraties zelf te kijken, eerder dan naar de radicale manier waarop ze geuit worden. Doen we het omgekeerde, dan doen we net wat extremisten willen uitlokken. Het zou bovendien te gek voor woorden zijn om zo elke moslim of flamingant te gaan wantrouwen. We hebben dus vooral nood aan een kader om op te vertrouwen en van waaruit vertrouwen kan worden hersteld.

Professionals mogen meer vertrouwen op het eigen professioneel handelen.

Momenteel is er een grote zoektocht naar handelingsmodellen, afvinklijstjes en scenario's om met polarisatie om te gaan. Daarbij treedt echter verwarring op tussen wat Hannah Arendt 'werken' en 'handelen' noemde. Omgaan met polarisatie vergt verschillende vaardigheden die het mogelijk maken om de situatie in te schatten en daar het juiste handelingsscenario aan te koppelen. Zo kan er inspiratie geput worden uit verschillende handelingskaders, Tegelijkertijd is omgaan met polarisatie in de klas, in de buurt of in een online context bij uitstek het domein van het handelen: er is geen receptenboek, geen routekaart. We kunnen slechts zeer onvolledig voorspellen wat de gevolgen van onze daden zullen zijn. Dat houdt in dat de leerkrachten, de sociaal werkers, de ambtenaren of de politiemedewerkers die met polarisatie willen omgaan zich niet alleen verschillende vaardigheden moeten eigen maken, maar zich vooral moeten voorbereiden op de onvoorspelbaarheid van het complexe proces van polarisatie. Hun professioneel handelen - de kritische analyse van de situatie en het continu reflecteren op de eigen praktijk - staat daarbij altijd centraal. Het beleid kan hen daarin ondersteunen door het faciliteren van vorming en intervisie.

REFERENTIES

Abramowitz, A. (2010). *The disappearing center: engaged citizens, polarization and American Democracy*, New Haven, CT: Yale University Press.

Bartlett, J., & Miller, C. (2012). *The Edge of Violence: Towards Telling the Difference Between Violent and Non-Violent Radicalization*. *Terrorism and Political Violence*, 24(1), 1-21.

Beheersen van moslimradicalisering. Handreiking voor beleid en praktijk. (2013). Stad Antwerpen, Stad Mechelen, Stad Vilvoorde en Stad Maaseik: Antwerpen.

Boxell, L., Gentzkow, M., & Shapiro, J. M. (2020). *Cross-country trends in affective polarization* [Working Paper No. w26669]. National Bureau of Economic Research.

Brandsma, B. (2016). *Polarisatie. Inzicht in de dynamiek van wij-zij denken*. Nederland: BB in Media.

Buijs, F.J. & Demant, F. (2008). *Extremisme en radicalisering*, in: Muller, E.R., Rosenthal, U. & de Wijk, R. (2008). *Terrorisme. Studies over terrorisme en terrorismebestrijding*, Kluwer, Deventer.

Busch, C. (2016). *Inleiding tot de complexiteit van collectief geweld*, in: Decoene, S. (2016), *Over stoute dingen doen. Een inleiding criminologische psychologie*, Acco, Leuven.

Busch, C. (2018). *Some Remarks on the Complexity of Collective Violence: Understanding the Whole*, *Journal of Perpetrator Research*, 2.1, 23-24.

Charkaoui, N. (2020, December 30). *De ene polarisering is de andere niet, Begripsverwarring rond polarisering is niet onschuldig*, Mo*Magazine.

Coolsaet, R. (2016). *All Radicalisation is Local: The Genesis and Drawbacks of an Elusive Concept*. Egmont paper, 84. <http://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2016/05/ep84.pdf?type=pdf>

Cops, D., Pauwels, A & Van Alstein, M. (2020). (Red.). *Gewelddadige radicalisering & polarisering. Beleid & preventie in Vlaanderen: Evaluatie en uitdagingen*, Vlaams Vredesinstituut, Brussel.

Decoene, S. (2016). *Over stoute dingen doen. Een inleiding criminologische psychologie*, Acco, Leuven.

De Waele, M. (2017). Aansluiten bij het grote fascistische monster. Inzichten in het toetredingsproces van extreem-rechtse individuen. In M. De Waele, J. Noppe, Garssen, A. (Eds.), *Aanpak van gewelddadige radicalisering* (Cahiers politiestudies 42, pp. 39-60).

de Wolf, A. & Doosje, B. (2015). *Aanpak van radicalisme. Een psychologische analyse*, Uitgeverij SWP, Amsterdam.

Ellian, A. (2009). 'Polarisatie als een wezenlijk aspect van politiek', in: RMO (red.), *Polarisatie. Bedreigend en verrijkend*, Amsterdam: Uitgeverij SWP, p. 65-81.

Fadil, N. (2017). *Tegen Radicalisering. Pleidooi voor een postkoloniaal Europa*. Paul Verbraekenlezing 2017. Brussel: VUBPress.

Festinger, L., Riecken, H.W. & Schachter, S. (1956). *When prophecy fails*, University of Minnesota Press, Minnesota.

Festinger, L. (1985). *A theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, Stanford.

Frissen, T. (2019). *(Hard)Wired for Terror: Unraveling the Mediatized Roots and Routes of 'Radicalization'* (KU Leuven. Nieuwe reeks van doctoraten in de sociale wetenschappen en in de sociale en culturele antropologie 380). Leuven: KU Leuven. Faculteit Sociale wetenschappen.

Gielen, A.J. (2008). *Radicalisering en identiteit. Radicale rechtse en moslimjongeren vergeleken*, Aksant, Amsterdam.

Hardyns, W., Pauwels, L. & Thys, J. (2020). Een transversale programmascan van het Vlaamse actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering, in: Cops, D., Pauwels, A & Van Alstein, M. (red.), *Gewelddadige radicalisering & polarisering. Beleid & preventie in Vlaanderen: Evaluatie en uitdagingen*, Vlaams Vredesinstituut, Brussel.

Hess, D. & McAvoy, P (2015). *The political classroom: Evidence and Ethics in Democratic Education*, NY: Routledge, New York.

Horgan, J. (2005). *The Psychology of Terrorism*, Routledge, London and New York.

Hoskins, H., & O'Loughlin, B. (2009). Media and the Myth of Radicalization. *Media, War & Conflict*, 2(2), (pp. 107-110).

Ilan, J., & Sandberg, S. (2019). How 'gangsters' become jihadists: Bourdieu, criminology and the crime–terrorism nexus. *European Journal of Criminology*, 16(3), 278-294.

Itten, A. (2018). *Overcoming social division, Conflict resolution in times of polarisation and democratic disconnection*, Routledge, New York.

Jäger, H., Schmidtchen, G. & Süllwald (1981). *Analysen zum Terrorismus 2: Lebenslaufanalysen*, Springer Fachmedian, Wiesbaden.

Koehler, D. (2017). *Understanding Deradicalization. Methods, tools and programs for countering violent extremism*, Routledge, London and New York.

Koomen, W. & van der Plicht, J. (2016). *The psychology of radicalization and terrorism*, Routledge, London and New York.

Lenos, S., Haanstra, W., Keltjens, M. & van de Donk, M. (2017). *Ex-post paper RAN Polarisation Management Manual*, RAN Centre of Excellence, Amsterdam.

Lub, V., de Groot, N. & Schaafsma, J. (2011). *Polarisatie en Radicalisering, De onderbouwing van sociale interventies getoetst*. MOVISIE, Utrecht.

Matheusen, F. (2018). *Van zondebok naar zebra, Deep Democracy: een nieuwe kijk op besluitvorming en conflicthantering*, Pelckmans Pro, Antwerpen.

Matheusen, F. (2020). *Rebelleren kan je leren, Deep democracy met kinderen en jongeren*, Pelckmans Pro, Antwerpen.

Moghaddam, F. (2006). *From the Terrorists' Point of view. What they experience and why they come to destroy*, London, Praeger Security International.

Moghaddam, F. (2018). *Mutual Radicalization. How groups and nations drive each other to extremes*, American Psychological Association, Washington DC.

Mommsen, H. (1997). *Cumulative radicalisation and progressive self-destruction as structural determinants of the Nazi dictatorship*, in: Kershaw, I & Lewin, M., *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge.

Moors, A. G. & Noppe, J. (2017) (Red.). *Cahiers politiestudies: 42. Aanpak van gewelddadige radicalisering* (pp. 91-108). Maklu Uitgevers.

Mouffe, C. (2005). *Over het politieke*, Klement/Pelckmans, Kampen.

Muller, E.R., Rosenthal, U. & de Wijk, R. (2008). *Terrorisme. Studies over terrorisme en terrorismebestrijding*, Kluwer, Deventer.

Noppe, J., Ponsaers, P., Verhage, A., De Ruyver, B. & Easton, M. (2011). *Preventie van radicalisering in België*, Maklu, Antwerpen.

RMO - Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2009). (red.). *Polarisatie: Bedreigend en verrijkend*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Sieckelinck, S. (2017). *Reradicaliseren. Ronselen voor een betere wereld*, Lannoo campus, Leuven.

Stanton, G. (2016). *The Ten Stages of Genocide*, Genocide Watch, <http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/>.

Van Leuven, A. (2019). *Virtuele vervreemding in Mechelen. Rapport over beleidsvoorbereidend werk*. Mechelen

Van Leuven, A., Mertens, S. & d'Haenens (2021). *Het Islam debat in Vlaanderen*. In Abdelwahed Mekki-Berrada en Leen d'Haenens. *Islamophobia, Extremism and Radicalism. Exploring the Nexus*. Leuven: Leuven University Press. (forthcoming)

Van San, M., Sieckelinck, S. & de Winter, M. (2010). *Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren*. Forum instituut voor multiculturele vraagstukken. Boom Lemma: Den Haag.

Van Wonderen, R. (2019). *Van polarisatie naar verbinding in buurten*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Van Wonderen, R. (2019). *Handreiking Van Polarisatie Naar Verbinding*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Wacquant, L. (2008). *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge: Polity press.